

Dr IVANA DOBRIVOJEVIĆ TOMIĆ, viši naučni saradnik
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Republika Srbija
ivanadobrivojevic@hotmail.com

UDK: 316.66-057.16(497.1)"1964"(093.2)

330.59-057.16(497.1)"1964"(093.2)

kritičko izdanje naučne građe
primljeno: 16. oktobar 2019.
prihvaćeno: 20. novembar 2019.

<https://doi.org/10.29362/ist20veka.2020.1.dob.249-272>

PRILOG PROUČAVANJU ŽIVOTNOG STANDARDA I DRUŠTVENOG POLOŽAJA RADNIKA UOČI PRIVREDNE REFORME 1965.*

APSTRAKT: Priređeni dokument govori o položaju radnika u Jugoslaviji 1964. godine. Posebna pažnja je posvećena niskim zaradama, lošim životnim uslovima, slaboj i neredovnoj ishrani i sveopštoj štednji koja je činila sastavni život radničke svakodnevice u Jugoslaviji. Vlajko Begović, autor ovog izveštaja, ulazio je u radničke kuće i razgovarao sa radnicima beležeći veliko nezadovoljstvo prilikama u zemlji i rastućim socijalnim razlikama, kao i pesimizam da će se u bliskoj budućnosti promeniti položaj najsiromašnijeg dela radništva. Autor se osvrnuo i na (ne)funkcionisanje samoupravljanja po jugoslovenskim preduzećima, podvojenosti radnika i službenika i napore da se, najčešće prekvalifikacijom, pošto-poto „pobegne“ iz radničke klase.

KLJUČNE REČI: Jugoslavija, radnici, životni standard, socijalni položaj, samoupravljanje

Nerazvijena industrija, naturalna poljoprivreda, agrarna prenaseljenost i loša saobraćajna mreža predstavljali su neke od glavnih aspekata u kojima se ogledala velika ekonomska zaostalost Jugoslavije nasleđena još iz vremena Kraljevine. Dolaskom na vlast, Komunistička partija se okrenula modernizaciji društva oličenoj, pre svega, u rapidnoj industrijalizaciji, deagrarizaciji i urbanizaciji. Mehaničko preseljavanje (nekvalifikovane) radne snage u gradove, na tragu Kidričevog shvatanja da industrijalizacija predstavlja i „korenito menjanje socijalne strukture“ stanovništva,¹ početkom pedesetih godina prošlog veka činilo se kao spasonosno rešenje. Socijalistička postrojenja bila su u neprestanoj

* Rad je deo projekta *Srpsko društvo u jugoslovenskoj državi u 20. veku: između demokratije i diktature* (177 016), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

¹ Izlaganje Borisa Kidriča na Drugom plenumu CK KPJ u: Branko Petranović, Ranko Končar, Radovan Radonjić, prired., *Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948–1952)* (Beograd: Komunist, 1985), 78.

potrazi za radnicima. Na tržištu rada je dominirala uglavnom nekvalifikovana i na industrijski rad nenaviknuta radna snaga, pa su do početka šezdesetih, iako je periodičnih otpuštanja bilo,² mogućnosti zaposlenja bile relativno velike. U atmosferi u kojoj su, usled loše obrazovne strukture novog sloja industrijskog radništva, svi mogli obavljati gotovo sve poslove, i fluktuacija, naročito do sredine pedesetih godina, bila je znatna.³

Deceniju kasnije, situacija na tržištu rada bila je u mnogome drugačija. Odnos prema industrijskom radu se menjao, a zaposlenje u fabrici, koje je nekoliko godina po oslobođenju smatrano degradirajućim,⁴ najednom je postalo poželjno. Promene u shvatanjima omladine, koje su se dogodile za svega desetak godina, bile su dramatične. Dok su 1949. godine mladići iskakali iz „zatvorenih kamiona“ i „lomili noge i glave i bježali“⁵ sa socijalističkih radilišta, već polovinom pedesetih seoska mladež je masovno maštala o preseljenju u grad. U sastavima učenici osnovnih i srednjih škola pisali su da žele da budu radnici, vojnici, učitelji, inženjeri ali ne i poljoprivrednici.⁶ Još indikativnije rezultate pokazala je anketa sprovedena 1957. godine među seoskom omladinom u kojoj je 70% mladih izrazilo želju da se preseli u grad kako bi se zaposlili.⁷ O težnjama omladine razgovarano je na brojnim savetovanjima, sednicama i diskusijama iza zatvorenih vrata. Partijski delatnici su bez ustezanja isticali da se po jugoslovenskim selima sve više širilo uverenje da u grad ne ide samo onaj koji ne može,⁸ te da su mladi na preseljenje bili spremni čak i kada su znali da će im život tamo biti težji.⁹

Paradoksalno, pokazalo se da, uprkos neprestanom zalaganju za industrijalizaciju i velikom investiranju u postrojenja širom zemlje, jugoslovenske vlasti nisu obezbedile neophodne preduslove za tako velike društvene promene. Mreža srednjih škola je i polovinom šezdesetih godina bila nedovoljna¹⁰ i ne-

² Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 507, CK SKJ, III 8/67, Stenografske beleške sa proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane 6. 11. 1956. u Ljubljani; AJ, fond 142, SSRNJ, 142/II-625, Zaposlenost, zapošljavanje, školovanje i stručno obrazovanje žena.

³ Ivana Dobrivojević, *Selo i grad. Transformacija agrarnog društva Srbije 1945–1955* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2013), 224–225.

⁴ Cvetko Kostić, *Seljaci industrijski radnici* (Beograd: Rad, 1955), 212–214.

⁵ Izlaganje Josipa Broza Tita na Trećem plenumu CK KPJ decembra 1949. u: B. Petranović, R. Končar, R. Radonjić, *n. d.*, 410.

⁶ Joel Halpern, “Farming as a Way of Life. Yugoslav Peasant Attitudes”, in: *Soviet and East European Agriculture*, ed. Jerry F. Karcz (Berkeley: University of California Press, 1967), 370–373.

⁷ AJ, fond 114, SSOJ, 114-95, Anketa CK Narodne omladine Jugoslavije sprovedena od 15. 10 do 4. 11. 1957. među seoskom omladinom.

⁸ AJ, 114-379, Izlaganje Slobodana Perišića na Petom plenumu CK Saveza omladine Srbije održanom 6. marta 1964.

⁹ AJ, 114-390, Zapisnik sa sastanka sreskog komiteta SKS koji je održan 25. oktobra 1965. u Smederevu. Izlaganje Petra Jovanovića.

¹⁰ AJ, 114-337, Savez omladine i druge organizacije koje okupljaju omladinu (Materijal sa sastanka grupe koja radi na izučavanju pitanja i problema iz oblasti Saveza komunista i drugih društveno-političkih organizacija), 2. novembar 1964. AJ, 114-379, Stenografske beleške Dru-

kompatibilna sa potrebama privrede i tržišta rada.¹¹ Znanja koja su dobijali učenicima u privredi bila su štura, teorijska i nesistematična,¹² a loši uslovi školovanja, uprkos porastu broja industrijskih kapaciteta, uticali su na opadanje interesovanja za ovaj vid obrazovanja.¹³ Ilustracije radi, navešćemo da je 1965. godine u Srbiji čak 87% od ukupnog broja nezaposlenih bilo nekvalifikovano.¹⁴ Nedovoljna briga o osposobljavanju radničkog podmlatka nije mogla proći bez ekonomskih posledica. Loša organizacija procesa rada, skupa proizvodnja i niska produktivnost predstavljali su teško breme i uticali na slabu konkurentnost jugoslovenske privrede. Nedostatak kvalifikovanog radništva „nadoknađivan“ je većim zapošljavanjem osoba nižih kvalifikacija¹⁵ i „blic“ kursovima koje su organizovala preduzeća ne bi li popravila kvalifikacionu strukturu zaposlenih. Posledice su bile očigledne: zapošljavanje nekvalifikovane radne snage zatvorilo je vrata prijemu kvalifikovanih radnika koji bi mogli bitnije promeniti obrazovnu strukturu preduzeća. Izveštaji iz jugoslovenskih fabrika o školskoj spremi zaposlenih ličili su jedni na druge. Čak se i u preduzećima u Sloveniji, za koju se smatralo da ima najobrazovanije stanovništvo i najdužu tradiciju industrijskog rada, dešavalo da 2/3 zaposlenih radi na mestima za koja nema stručnu kvalifikaciju.¹⁶

Mehanizacija proizvodnje ali i težnja za povećanjem produktivnosti dovela je do velikih viškova radne snage, a jednom pokrenute migracije ka gradovima bilo je nemoguće kontrolisati. Stopa nezaposlenosti je rasla, na posao su čekali školovani, dok je nekvalifikovana radna snaga obavljala poslove za koje nije bila stručna. Jedan od boljih primera ovog svojevrsnog paradoksa zabeležen je u Splitu. Naime, u ovom dalmatinskom gradu na zaposlenje je čekalo čak 36 diplomiranih pravnik, dok su pravne službe u 80 splitskih preduzeća vodila lica bez završene srednje škole.¹⁷ Štaviše, od stručnjaka se ponekad i zaziralo – u Mariboru su zaposlenje tražila i dva magistra ekonomije koje niko nije hteo da angažuje jer su „prepametni“.¹⁸ Ovakva politika zapošljavanja činila je poslovanje neracionalnim budući da je za posao koji bi mogao obavljati jedan kvalifikovani

gog proširenog plenuma održanog 13. juna 1962. godine u Beogradu. Izlaganje Tomislava Badovinca.

¹¹ AJ, 114-337, Savez omladine i druge organizacije koje okupljaju omladinu (Materijal sa sastanka grupe koja radi na izučavanju pitanja i problema iz oblasti Saveza komunista i drugih društveno-političkih organizacija), 2. novembar 1964.

¹² AJ, 114/1-92, Informacija o aktuelnim problemima učenika u privredi (1966); AJ, 114/1-92; Informacija o nekim problemima učenika u privredi.

¹³ AJ, 114-92, Upošljavanje i mogućnosti upošljavanja radne snage u našoj zemlji (7. 10. 1963).

¹⁴ AJ, CK SKJ, 507, XXV – k1/6, Stenografske beleške sa sastanka Komisije za rad u SK u omladinskim organizacijama održani na dan 27. oktobra 1965. Izlaganje Miljenka Zreleca.

¹⁵ AJ, 114-92, Upošljavanje i mogućnosti upošljavanja radne snage u našoj zemlji (7. 10. 1963).

¹⁶ AJ, CK SKJ, 507, XXV–k1/6, Stenografske beleške sa sastanka Komisije za rad u SK u omladinskim organizacijama održani na dan 27. oktobra 1965. Izlaganje Miljenka Zreleca.

¹⁷ AJ, CK SKJ, 507, XXV–k1/6, Stenografske beleške sa sastanka Komisije za rad u SK u omladinskim organizacijama održanog na dan 27. oktobra 1965. Izlaganje Marinka Grujića.

¹⁸ AJ, CK SKJ, 507, XXV–k1/6, Stenografske beleške sa sastanka Komisije za rad u SK u omladinskim organizacijama održanog na dan 27. oktobra 1965. Izlaganje Miljenka Zreleca.

radnik zbog oskudnog znanja ponekad moralo biti angažovano više osoba. Ne bi li koliko-toliko učinila proizvodnju racionalnijom, preduzeća su pokušavala da uštede oslobađajući se viškova radne snage. Iako su postojali kriterijumi za otpuštanje radnika koje su, makar formalno, donosili radnički saveti preduzeća su, neretko, koristila priliku da se otarase „nedisciplinovanih“ „bolešljivih“, „nekvalifikovanih“ radnika, mladih radnika, ali i žena radnica. Mada su ekonomski rezovi bili neophodni, potencijalna otpuštanja su predstavljala socijalni i politički problem, mnogo više nego ekonomski. Toga su bili svesni svi – i vlast, i direktori preduzeća ali i sami radnici. Kako bi očuvala privid sigurnosti, socijalni mir i sprečila konfliktne situacije koje su rezultirale štrajkovima, pojedina preduzeća našla su način za premošćavanje ekonomskih nedaća koje su između ostalih bile prouzrokovane i viškom zaposlenih, pa su deo radnika slala na bolovanje i na taj način prebacivala troškove na socijalno osiguranje.¹⁹ Vlasti su, sa druge strane, pokušavale da od dva zla izaberu manje, insistirajući da se polutani opredele, tj. da izaberu da napuste posao i vrate se na selo ili da se trajno presele u grad. Iako je u prvom trenutku ovakvo rezonovanje moglo delovati kao spasonosno rešenje, bilo je neizvodljivo u praksi, iz najmanje dva razloga. Mnogi polutani su se iz nužde zadržavali u svojevrstnom prelaznom stanju, budući da na selu nisu imali dovoljno zemlje od koje bi živeli dok u gradu nisu mogli doći do stana niti zaraditi dovoljno kako bi izdržavali sebe i svoju porodicu.²⁰

Iako je u periodu 1955–1965. zaostajanje za najrazvijenijim zemljama zapadne Evrope značajno smanjeno,²¹ nova ekonomska politika, oličena u Prvom, a zatim i Drugom petogodišnjem planu, otvorila je brojne infrastrukturne, komunalne ali i ozbiljne privredne probleme koji će državu opterećivati sve do njenog raspada 1991. godine. Pri podizanju fabrika više su uvažavani politički i nacionalni nego ekonomski razlozi, kapaciteti su nedovoljno korišćeni,²² a privredni rast i porast standarda bili su pretežno zasnovani na inostranoj pomoći i stranim kreditima. U nekoliko izuzetno uspešnih godina, pre svega u periodu 1957–1959, nacionalni dohodak je rastao po godišnjoj stopi od 13,3%, a 1959. industrijska proizvodnja je u ukupnom obimu bila veća 2,4 puta u odnosu na 1952. godinu. Plate su rasle brže od porasta produktivnosti, a potrošnja stanovništva je u 1959. godini bila za 40% veća nego u 1956. U istom periodu, prema zvaničnim podacima, nominalne plate radnika su porasle za 52%, a realne za 39,3%. Povećanje ličnih dohodaka pratilo je i povećanje raspona plata između kvalifikovanih i nekvalifikovanih radnika. Kupovna moć je dodatno podizana kreditima, a Jugosloveni su se krajem 1950-ih godina, zahvaljujući većem uvozu i domaćoj proizvodnji, sve više okretali potrošnji.²³

¹⁹ AJ, 114-92, Upošljavanje i mogućnosti upošljavanja radne snage u našoj zemlji (7. 10. 1963).

²⁰ AJ, CK SKJ, 507, XXV-k1/6, Stenografske beleške sa sastanka Komisije za rad u SK u omladinskim organizacijama održanog na dan 27. oktobra 1965. Izlaganje Miljenka Zreleca

²¹ Mari Žanin Čalić, *Istorija Jugoslavije u 20. veku* (Beograd: Clio, 2013), 273.

²² AJ, CK SKJ, 507, III/114, Zapisnik sa sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane 16. decembra 1965. godine. Izlaganje Svetozara Vukmanovića Tempa.

²³ Ivana Dobrovojević Tomić, “Harbingers of Crisis. Labor Strikes in Yugoslavia (1958–1974)”, *Istorija 20. veka*, br. 1, (2019), 162.

Nasuprot zvaničnim podacima koji su svedočili o imponantnoj konjunkturi, stajali su realni problemi jugoslovenske privrede. Drugi petogodišnji plan je prouzrokovao novi disbalans, budući da je više investirano u prerađivačke nego u sirovinke kapacitete,²⁴ industrijski rast je počev od 1960. godine bio sve usporeniji, a trgovinski deficit sa inostranstvom sve veći. Proces trošenja iznad proizvodnih mogućnosti bio je, prema oceni Mijalka Todorovića, „gotovo nezadrživ“. Rast investicione i lične potrošnje, ali i životnog standarda finansirani su stoga neprestanim zaduživanjem u inostranstvu. Nestabilnost unutrašnjeg tržišta i kontinuiran rast cena, a samim tim i troškova života, s druge strane su doveli do stvaranja „inflatione spirale“.²⁵ Stvarao se tako začaran krug načelnog zalaganja za život u okvirima mogućnosti, na koje je neprestano pozivao jugoslovenski politički vrh, i preširokog investiranja u projekte koji su ozbiljno opterećivali jugoslovenske finansije.²⁶

Mini privredna reforma 1961. godine delimično je liberalizovala ekonomske prilike ali i pospešila društveno raslojavanje s obzirom na to da su plate visokokvalifikovanog kadra, kao i službenika, brže rasle nego plate radnika.²⁷ Veliki troškovi života, naročito skok cena hrane, najteže su pogađali porodice sa samo jednim zaposlenim. Štedelo se na svemu, pa i na tekstilu, što je dovelo do smanjene tražnje za industrijskom robom i gomilanja proizvoda u skladištima.²⁸ Prema podacima iz 1963, na prehrambene proizvode i stan odlazilo je u proseku 3/4 budžeta četvoročlane porodice, a porodica slabije plaćenog radnika je, kako bi pokrila ove izdatke, trošila 85–90% primanja. Povećanje najnižih plata uglavnom je gutaio rast cena prehrambenih proizvoda. Nezadovoljstvo je raslo, radnici su pisali partijskim čelnicima ističući „da je sve teže izlaziti na kraj“. Najviše žalbi bilo je na plate, teške stambene prilike, nisku kupovnu moć i nedostupnost robe široke potrošnje koja se mogla naći u trgovinama. Prilike se nisu mnogo razlikovale od republike do republike, pa su i u industrijski najrazvijenijoj Sloveniji rudari sve češće dolazili u sindikat da traže „pomoć i kredit jer od plate ne mogu da žive“ i pretili da će napustiti preduzeće ako traženu pomoć ne dobiju. Neposredno pred privrednu reformu 1965, nezadovoljstvo je bilo sve veće, građani su pravili zalihe robe i otvoreno pričali da je „dinar izgubio svaku vrednost“.²⁹

Napuštanje uravnilovke i menjanje odnosa prema radu i radnicima u proizvodnji izazivalo je veliko nezadovoljstvo po jugoslovenskim fabrikama koje se ispoljavalo na različite načine, a u Hrvatskoj su zabeleženi i slučajevi uništavanja mašina.³⁰ Prevladavala je razočaranost, isticano je da ljudi iz ad-

²⁴ Dragutin Marsenić, *Ekonomika Jugoslavije* (Beograd: Ekonomika, 1990), 182.

²⁵ AJ, CK SKJ, 507, III/88, Proširena sednica Izvršnog komiteta CK SKJ održana 14 – 16. 3. 1962.

²⁶ Ivana Dobrivojević, „Od krize do krize. Životni standard u Jugoslaviji 1955–1965“, *Prispevki za novejšo zgodovino*, br. 1 (2016), 158.

²⁷ I. Dobrivojević Tomić, „Harbingers of Crisis...“, 163.

²⁸ AJ, CK SKJ, 507, III/88, Proširena sednica Izvršnog komiteta CK SKJ održana 14 – 16. 3. 1962.

²⁹ I. Dobrivojević, „Od krize do krize...“, 154–158.

³⁰ AJ, 114-379, Stenografske beleške Drugog proširenog plenuma održanog 13. juna 1962. godine u Beogradu. Izlaganje Tomislava Badovinca.

ministracije ne rade a više se poštuju, a rudari iz Slovenije nisu hteli ni da čuju da im deca rade u rudniku, čak i kao inženjeri.³¹ Stambena oskudica pritiskala je radnike, naročito one mlađe, što je pogodovalo stvaranju uverenja da se do stana „normalnim putem ne može doći“.³² U situaciji u kojoj je čak 60% radnika zaposlenih u Srbiji 1964. godine zarađivalo manje od 25.000 dinara mesečno, životni standard stanovništva je postajao političko pitanje.³³ Ulje na vatru su dodavale i novine koje su, putem reklama za raznu robu, podsticale na potrošnju, ali i sve više pisale o proneverama i neosnovanim troškovima u preduzećima. Olako davana obećanja o besklasnom društvu i socijalnoj jednakosti koja su godinama provejavala kroz govore visokih partijskih rukovodilaca, vraćala su se kao ekonomski ali i politički bumerang. Izneverena (nerealna) očekivanja delova stanovništva stvarala su atmosferu u kojoj su štrajkovi postali jedno od glavnih sredstava pritiska radnika, nezadovoljnih svojim materijalnim položajem, na vlast.³⁴

Veoma niske zarade polovine ukupnog broja zaposlenih radnika, teški uslovi stanovanja i visoke zakupnine, opterećenje potrošačkim kreditima, privilegije službenika, niski iznosi dečijeg dodatka podsticali su nezadovoljne građane da se obraćaju Josipu Brozu postavljajući pitanje: „Da li se i dalje može živeti pod ovim uslovima“ i „čemu vodi takva politika u jednoj socijalističkoj zemlji“. U pismima je isticano da direktori preduzeća i partijski čelnici ne pokazuju nikakvo interesovanje „kako žive radnici, kakvi su im uslovi rada, higijensko-tehnička zaštita, uslovi stanovanja, ishrane, kakvo je njihovo zdravstveno stanje i u kakav težak položaj dolaze kad zbog smanjene radne sposobnosti ne mogu više da obavljaju poslove pa su upućeni da na lakšem poslu ostvaruju dohodak od 15.000 dinara“. Građani su dalje navodili da se samoupravni organi samo formalno bave problemima radnika budući da oni „koji su izabrani u rukovodstva osnovne organizacije SK ili sindikalne organizacije više vode računa kako će sebi obezbediti bolje radno mesto i viši lični dohodak, a da se mnogo manje razmatraju i rešavaju problemi radnika sa niskim dohocima“. Polazući nade da će se VIII kongres Saveza komunista Jugoslavije podrobno pozabaviti teškim problemima sa kojima su se suočavali, građani su pisali: „Gladna sam kući. Gladna dolazim na posao, gladna se vraćam sa posla. Mrzim sebe, mrzim svoje dete“; „Nećemo više kajiti stezati, niti je potrebno da zemlju izgrade samo ove generacije“; „Na današnjim cenama plate radnika ispod 30.000 dinara nisu ništa i ne predstavljaju radničku platu, već nekakvu socijalnu pomoć“; „Pojedini ne znaju šta će da rade sa novcima i prkose se raznim luksuzom, i primaju kako koji i do 300.000 dina-

³¹ AJ, CK SKJ, 507, XXV–k. 1/6, Stenografske beleške sa sastanka Komisije za rad u SK u omladinskim organizacijama održanog na dan 27. oktobra 1965. Izlaganje Radonjića.

³² AJ, 114-345, Stenografski zapisnik sa Šestog kongresa Narodne omladine Hrvatske održanog 26. februara 1962. Izlaganje Josipa Lonjoka.

³³ AJ, fond 837, Kabinet Predsednika Republike (KPR), II-3-a-2/65, Pregled sednica Izvršnih komiteta Srbije i Hrvatske.

³⁴ I. Dobrivojević Tomić, „Harbingers of Crisis...“, 165.

ra, a neko možda i više mjesečno.³⁵ Nezadovoljstvo životnim prilikama se širilo obuhvatajući sve pore društva, a komunistima je prebacivano „da su nesposobni i samo govore da će se stvar rešiti, a ništa se ne rešava“. Bilo je i otvorenih poziva na štrajk.³⁶

Tokom 1963. i 1964. godine u gotovo svim dokumentima Saveza komunista, Saveza sindikata i u velikom delu publicistike moglo se pročitati da je postojeći privredni sistem u krizi i da se mora radikalno menjati.³⁷ U sklopu tih razmišljanja i rasprava o ekonomskom zaokretu nastao je februara 1964. dokument *O nekim problemima naše radničke klase*. Sumoran opis prilika u kojima su u socijalističkom društvu živeli radnici, poslužio je kao svojevrsni predložak za dalje diskusije o životnom standardu. Na sednici Izvršnog komiteta održanoj 21. februara 1964, Tito je govorio o lošim životnim uslovima najslabije plaćenih slojeva stanovništva, ističući da se u vremenu rastuće inflacije teško može preživeti sa 15.000 dinara. Osvrnulo se i na društveni položaj radnika, „nesocijalistički“ odnos između službenika i radnika, na čija su pleća, po njegovom mišljenju, padale sve odgovornosti u preduzeću, i neadekvatnu zastupljenost radnika u organima upravljanja u kojima su dominirali „činovnici, funkcioneri i direktori“.³⁸ U sličnom tonu protekao je i V kongres Saveza sindikata Jugoslavije održan u Beogradu 20–25. aprila 1964. Tito se u uvodnom govoru osvrnuo na dotadašnju investicionu politiku, najavljujući veće investiranje u „one objekte koji će omogućiti bržu proizvodnju robe za široku potrošnju“. Iako je na sednicama državnog i partijskog vrha godinama naglašavano da se rast standarda ne može zamisliti bez porasta produktivnosti rada, Tito je na Kongresu istakao da su radnici na ovom polju „uglavnom dali ono što su mogli“. „Danas u našoj zemlji“, rekao je dalje Josip Broz, „priličan standard ima jedan ne veliki broj visokokvalifikovanih ljudi, dok širi sloj naših radnika, proizvođača, nije dovoljno nagrađen. Ne bih htio da kažem da su i naši stručnjaci dovoljno nagrađeni, jer su u drugim zemljama oni mnogo bolje plaćeni, ali, ako uporedimo raspon između njihovih plata i plata naših radnih ljudi, videćemo da je on prevelik“. Kritika raspona u zaradama je na izvestan način predstavljala i kritiku mini privredne reforme iz 1961. godine. Iako u novim uslovima privređivanja povratka na uravnilovku više nije moglo biti, Tito se založio da se razlike u platama smanjuju tako što će „iskoristiti sve rezerve koje postoje“.³⁹ U istom, kritičkom tonu

³⁵ AJ, KPR, 837, II-3-a-1/36, Informacija o reagovanjima građana na uslove života i predlozima da o tim pitanjima zauzme stav VIII kongres Saveza komunista Jugoslavije. Videti i: Ивана Добривојевић, „Југословени о сиромаштву. Трагом једног документа“, *Токови историје*, бр. 2, (2016), 199–214.

³⁶ AJ, KPR, 837, II-3-a-2/95, Informacija o aktivnosti opštinskih konferencija SK u Hrastniku, Trbovlju i Đakovu (29. 6. 1964).

³⁷ Dušan Bilandžić, *Historija SFRJ. Glavni procesi 1918–1985* (Zagreb: Školska knjiga Zagreb, 1985), 305.

³⁸ Slobodan Selinić, „Pogledi Josipa Broza na neke probleme jugoslovenskog društva šezdesetih godina 20. veka“, u: *Tito – viđenja i tumačenja*, urednik Olga Manojlović Pintar (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011), 333.

³⁹ Josip Broz Tito, „Privredi se mora ostaviti više sredstava. Govor na V kongresu Saveza sindikata Jugoslavije“, u: *Govori i članci*, t. XIX (Zagreb: Naprijed, 1967), 61–63.

govorio je i Svetozar Vukmanović Tempo, uviđajući da je standard najsiromašnijih kategorija stanovništva neophodno povećati, ne samo da bi se izbegla erupcija nezadovoljstva, već i iz ekonomskih razloga. „Niska kupovna moć“, isticao je Tempo, „otežavala je brzi razvoj uslužnih delatnosti“, održavajući „začaran krug siromaštva“ budući da su niske zarade većine stanovnika prouzrokovale malu tražnju za uslugama što je dalje sprečavalo razvijanje uslužnih delatnosti.⁴⁰

Jula 1965. izvedena je privredna reforma – dinar je devalviran, umanjene su zaštitne carine, došlo je do smanjenja kredita i novčane mase kako bi se suzbila inflacija, smanjeni su neki porezi, određene su nove cene koje su zamrznute na tom nivou i ograničena budžetska potrošnja. Reforma je uspela da preseče kanale kojima su, uglavnom putem štampanja novca, neprestano upumpavana sredstva u privredu. U prvi mah, reformom je bio pogođen veliki broj Jugoslovena budući da je porast cena doveo do porasta troškova života za čitavih 35%. U skladu sa preporukom da plate ne mogu rasti iznad produktivnosti, preduzeća su primanja svojih zaposlenih uvećala u skladu sa mogućnostima. Socijalne razlike su postale još izraženije, budući da svi zaposleni nisu dobili jednaku naknadu na račun povećanja troškova života.⁴¹ I dok pojedina preduzeća nisu raspolagala sredstvima koja bi mogla iskoristiti za rast plata, u nekim sektorima, pre svega u bankama, osiguravajućim društvima i spoljnotrgovinskim firmama, došlo je do osetnog i kako je konstatovano „društveno neopravdanog“ povećanja zarada. Sve ovo je uslovalo pogoršanje položaja najmanje plaćenih radnika.⁴² O težini stanja svedočio je i dokument nastao decembra 1965. u kome je konstatovano da „radnička porodica sa najnižim primanjima danas ne ostvaruje iz radnog odnosa ni sredstva za zadovoljenje minimalnih životnih potreba“.⁴³ Uprkos deklarativnim zalaganjima za povećanje standarda najsiromašnijih slojeva stanovništva socijalno raslojavanje je postajalo sve izraženije, o čemu je svedočio i raspon između najniže i najviše zarade koji je dostigao odnos 1 : 10.⁴⁴ Usled velikog raspona plata sve više se diferencirao i nivo ličnog standarda radnika istih ili približnih kvalifikacija, u zavisnosti od toga u kojoj su grani, grupaciji ili preduzeću radili. Tako stvorene razlike postale su motiv „za razna reagovanja i nezadovoljstva“, koja su bila potencirana i bržim porastom zarada u vanprivrednim delatnostima.⁴⁵

Rezultati privredne reforme bili su skromni. Privreda je zapala u fazu stagnacije. Poljoprivredna proizvodnja je opadala, a industrijski rast je bio nedovoljan da spreči dalje zaostajanje Jugoslavije za zapadnoevropskim ekonomijama. Nezaposlenost je rasla, a strukturni problemi su sve više dolazili do izražaja. Rukovodstva preduzeća, koja su godinama poslovala u uslovima adminis-

⁴⁰ Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, t. IV (Zagreb: Globus, 1982), 332–333.

⁴¹ *Isto*, 312–313.

⁴² AJ, CK SKJ, 507, III/113, Informacija o sprovođenju privredne reforme od 26. oktobra 1965.

⁴³ AJ, CK SKJ, III/114, Osnovni ekonomsko-politički problemi društvenog plana razvoja Jugoslavije (7. decembar 1965).

⁴⁴ D. Bilandžić, *Historija SFRJ. Glavni procesi 1918–1985*, 340.

⁴⁵ I. Dobrivojević Tomić, “Harbingers of Crisis...”, 165

trativnog sistema, nisu bila kadra ni obučena da se preko noći prilagode tržišnom poslovanju.⁴⁶ Proizvodnja je povećavana bez obzira na potražnju, roba je gomilana u skladištima, gubici su rasli, a plate su kasnile. Iako su propisi predviđali da su sva preduzeća koja nisu bila u stanju da pokriju gubitke u obavezi da sastave sanacioni program, kojim će predvideti uslove daljeg rentabilnog poslovanja, većina je ovu obavezu izbegavala. Pribojavajući se socijalnih implikacija, vlasti su išle linijom manjeg otpora, održavajući nekako likvidnost putem kredita ili pak prelivanjem sredstava iz preduzeća koja su dobro poslovala. Sve ovo je uticalo da jugoslovenska privreda, prema zvaničnim ocenama, bude „najnestabilnija u Evropi posle Čehoslovačke“. Nestabilnost se ogledala ne samo u inflaciji, već i u kolebanju proizvodnje, izvoza, uvoza i periodičnim eksplozijama platnog deficita. Ne bi li očuvale životni standard građana, vlasti su 1970. godine još jednom zamrzle cene. Uprkos preduzetim naporima na stabilizaciji,⁴⁷ privredna, ali i politička kriza, bivala je sve izraženija.

O NEKIM PROBLEMIMA NAŠE RADNIČKE KLASÉ⁴⁸

Pitanje situacije i stvarnog društvenog položaja naše radničke klase do sada još nismo temeljitije izučavali. Postoje mnogi materijali u sindikatima, organima SKJ, institutima, radničkim univerzitetima, u inspekcijama i biroima za žalbe. Međutim, taj materijal nije sređen ni analiziran. Postoje i materijali mnogobrojnih anketa vođenih u preduzećima. Iz bogatog materijala naše statistike ne vidi se radnička klasa, njena brojnost i struktura, njen dohodak i životni standard, jer svi zaposleni u privredi su iskazani kao radnici. U statistici globali i proseci zamagljuju stvarnu situaciju radničke klase. Hteli smo statistiku prilagoditi našim koncepcijama, pa smo je udaljili od stvarnosti.

Izgradili smo društveni sistem i opštu politiku na osnovu koncepcije da je radnička klasa osnovna i rukovodeća snaga socijalizma, glavni nosilac društvenog samoupravljanja i socijalističke demokratije i glavni nosilac vlasti. Radni ljudi, posebno radnička klasa, njihov interes i demokratska prava, su osnov te koncepcije socijalizma. Pri tome nedovoljno izučavamo stvarnu situaciju i društveni položaj radničke klase, ne znamo preciznije u kom stepenu ona u praksi ostvaruje vlast, svoje interese i svoja demokratska prava.

Međutim, položaj naše radničke klase je dosta težak i složen. Radnička klasa da obezbedi sebi život mora da ostvaruje društveno koristan rad i mora da stvara višak vrednosti. Kao da zaboravljamo da ona najvećim delom prima na svoja pleća društvenu proizvodnju, svojim niskim dohotkom omogućuje ubrzanu izgradnju i proširenu reprodukciju, pa i izvoz. U glavnom, na svojim leđima nosi troškove naše složene i skupe društvene nadgradnje i tro-

⁴⁶ D. Bilandžić, *Historija SFRJ. Glavni procesi 1918–1985*, 314–319.

⁴⁷ AJ, KPR, 837, II-3-c-2/81, Stabilizacija i intenzifikacija privređivanja (maj 1971).

⁴⁸ AJ, KPR, 837, II-3-a-2/46, Izveštaj Vlajka Begovića od 19. februara 1964. godine. Isti dokument se čuva u fondu, 507, CK SKJ, III (Izvršni komitet)/100.

škove odbrane. Na njena pleća pada najveći deo nestručnosti, neekonomičnosti i brzopletosti, posledice birokratizma, lokalizma i politikantstva u privredi. Ljudi u drugim društvenim slojevima mogu u daleko većoj meri da žive ostvarujući u nedovoljnoj meri pa i neostvarujući društveno koristan rad. Radnik to najmanje može. Savremena organizacija industrijske proizvodnje ostavlja za to sve manje mogućnosti.

Radnička klasa se uključuje u savremene procese proizvodnje i u upravljanje privredom savladavajući mnoge vlastite subjektivne teškoće – nedovoljni nivo opšte naobrazbe i kulture, nedovoljno stručnog i minimalnog ekonomskog znanja. Naša radnička klasa koja treba da ostvaruje samoupravljanje i socijalističku demokratiju još je jednim delom nepismena i u pogledu pismenosti spada u poslednje u Evropi.⁴⁹ Veliki udeo skoro pridošlih sa sela unose zaostalost u shvatanjima, nedovoljno visoku društvenu svest, nedostatak radne discipline. To razbija homogenost radničke klase i izaziva unutrašnje protivurečnosti.

Hteo bih ovde da iznesem neka zapažanja i mišljenja koja sam gradio čitajući pomenute materijale, obilazeći preduzeća, razgovarajući sa partijskim i sindikalnim funkcionerima koji su bliži praksi. Radio sam nešto na tome i sa studentima VŠPN⁵⁰ i koristio njihove studentske radove. Na kraju obilazio sam i radničke obitelji. Sve to nije dovoljno da se upozna stvarnost. Vide se tendencije koje dolaze do izražaja u privrednim organizacijama, ali da se oceni u kojoj meri su one zavladaile u našoj privredi i društvu uopšte potrebno je šire i temeljitije izučavanje, koje ne mogu raditi pojedinci.

Životni standard

Sad mnoge ustanove i organizacije izučavaju životni standard, ali još nemamo ni jednog rada koji bi dao osnovu i metod za praćenje životnog standarda ili realnog dohodka uopšte i posebno radnika. Postoji o životnom standardu mnogo materijala, naročito u sindikatima ali nemamo njegovo sistematsko i organizovano praćenje i ne postoje izgrađena merila. Statistika daje opšte podatke za pojedine privredne oblasti i privredne grane, u kojima su iskazani

⁴⁹ Iako je ubrzana deagrarijacija u prvom trenutku obezbedila neophodnu radnu snagu za jugoslovensku industriju u razvoju, ovakvo „regrutovanje“ radništva imalo je, na duže staze gledano, velike posledice po produktivnost i konkurentnost jugoslovenske industrije. Osposobljavanje 400.000 nekvalifikovanih radnika bilo je predviđeno još Petogodišnjim planom (Zakon o Petogodišnjem planu razvitka narodne privrede Federativne Narodne Republike Jugoslavije, *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 30. april 1947). O „kvalitetu“ tako stečenih kvalifikacija najrečitije je govorio podatak da je i među kvalifikovanim radnicima početkom 50-ih godina bilo 2,38% nepismenih (Dragoslav Bradić, „Struktura radništva u FNRJ“, *Socijalna politika*, br. 11, (1952), 672). Praksa sticanja znanja na kursovima organizovanim u preduzeću ili na radničkim univerzitetima nastavljena je i tokom 50-ih i 60-ih godina, budući da se prema podacima iz 1958. u privredu godišnje uključivalo oko 160.000 ljudi sa sela „bez ikakve školske spreme ili sa završenom četvororazrednom osnovnom školom“. AJ, 142/1-55-187, Opšte obrazovanje radnika (1958).

⁵⁰ Visoka škola političkih nauka osnovana je u Beogradu 1960. godine kao savezna ustanova za obrazovanje funkcionera. Za prvog direktora škole postavljen je Vlajko Begović. Osam godine kasnije, škola je prerasla u Fakultet političkih nauka. Ilija Vujačić, „Politička nauka u traganju za sopstvenim identitetom“, u: *Politika: nauka i profesija*, uredili Milan Podunavac i Žarko Panošević (Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, 2013), 45–47.

procesu svih ličnih dohodaka uključujući službenike i upravu. Međutim, postoje veliki rasponi unutar preduzeća, među preduzećima unutar privrednih grana i među privrednim granama.⁵¹ Zatim postoje razlike i među republikama. Pri izračunavanju životnog standarda primenjuju se različite metode pa se dobijaju različiti rezultati. Mnogo se operiše s opštim pokazateljima i procesima koji mogu imati značaj za izučavanje balansa proizvodnje i raspodele, za izučavanje tržišta. Međutim, oni ne pokazuju strukturu ličnih dohodaka radnika, ne pokazuju kako živi radni čovek, naročito onaj sa nižim dohocima, ne vidi se sociološka, politička i humana strana tog pitanja. Ne vidi se ni uticaj životnog standarda na produktivnost rada i na reprodukciju.

Na skorašnjem savetovanju CK SK Hrvatske pokrenuto je javno pitanje životnog standarda uopšte, data je dosta dobra analiza tog pitanja i tražene su mogućnosti podizanja životnog standarda. Sindikati u vezi sa predstojećim kongresom izučavaju to pitanje. Savezni zavod za statistiku organizovao je istraživanje kretanja životnog standarda, posebno i radnika. Ta služba će dati rezultate tek od juna ove godine.

Statistički podaci o proseku ličnih dohodaka u industriji pokazuju za period januar – novembar 1963. prosečni mesečni dohodak od 27.600 dinara i opšti prosek ličnih dohodaka od 28.000 dinara. U toj strukturi obuhvaćene su plate od ispod 10.000 dinara do preko 100.000 dinara. Oko jedne četvrtine zaposlenih osoba ima plate ispod 20.000 dinara. Prosečni lični dohoci su stalno u porastu posebno niži dohoci ispod 20.000. Dohoci od 25.000–30.000 pa i 40.000 su relativno stabilniji, ali daleko najbrže rastu dohoci preko 40.000 dinara i to sve brže ukoliko im je start veći. Manje su tačni i protivrečni podaci o kretanju realnog dohotka jer je različito kretanje cena po proizvodima i različita je struktura potrošnje prema visini dohotka. Ako uzmemo indeks 1957 = 100, do 1962. najbrže se kreću kirije – 312, zatim cene prehrambenih proizvoda – 154, pa onda odeća i obuća – 122 (M. Baltić, Neka aktuelna pitanja životnog standarda i raspodele).

Na prehrambene proizvode i stan troši se 3/4 budžeta familije, a familija slabije plaćenog radnika na to troši 85–90% dohotka. Povećavanje plata nižih kategorija proguta uglavnom porast cena prehrambenih proizvoda. Više plaćene kategorije mogu ublažavati skok cena smanjenjem strukture potrošnje, pa su manje osetljive na inflaciju. Niže plaćene kategorije imaju malo mogućnosti za manevrisanje – ne mogu se otkazivati od hrane i stana i zato ih inflacija najviše pogađa.

Radnici u svojim pismima i žalbama koje upućuju sindikatima i političkim rukovodiocima, naročito oni s platama ispod 20.000 govore da im je sve teže izlaziti na kraj. Oni dokazuju da norme i cene rastu, a plate stoje ili zaostaju, prave računice svog budžeta, ubeđuju, upozoravaju i protestuju.

⁵¹ Napuštanje uravnilovke i postepena liberalizacija ekonomskih prilika do koje je došlo nakon 1955. godine povećali su ekonomskih nejednakosti. Visina primanja je počela sve više zavisiti od industrijskog sektora u kome je pojedinac radio, pa su 1961. godine radnicima zaposlenim u industriji kože i obuće plate porasle za 7%, dok su zarade zaposlenih u proizvodnji nafte uvećane za 41%. I. Dobrivojević, „Od krize do krize...“, 155.

Postoji mišljenje da ovi protesti dolaze uglavnom od nekvalifikovanih radnika i tzv. polutana.⁵² Međutim, polutani mogu da prolaze i sa niskom platom. Najteži je položaj radnika koji nemaju zemlje, žive u gradovima i industrijskim centrima, snabdevaju se sa tržišta i plaćaju visoke kirije. Posebno je težak položaj zaposlenih žena sa decom bez muža. One su uglavnom nekvalifikovane radnice i čine oko 30% svih zaposlenih žena.⁵³

Obilazio sam pojedine radničke familije u Beogradu da vidim kako žive. Bio sam u kućama samo kvalifikovanih radnika sa dohotkom od 21.000 do 30.000 koji imaju decu i vode solidan život.

Obio sam utisak da danas većina naših kvalifikovanih radnika u materijalnom pogledu živi slabije nego pre rata kad su bili zaposleni. To mi isto kažu i stariji kvalifikovani radnici. Izgleda mi, da je sad mnogo veća razlika između robe na tržištu i onoga što radnici od toga imaju u kući nego što je to bilo pre rata. Oni žive sirotinjski život. Opet su oni u stanovima zadnjih kategorija. Njihova hrana je uglavnom hleb, surogati supa („Podravka“, „Argo“) sa malo krompira, pasulja i sl. Retko imaju 4 puta mesečno meso. Pojedine familije imaju samo jedamput kad prime platu. U jednoj familiji u kojoj sam bio nisu u toku meseca ni jednom jeli meso. Zeleno povrće počinju da kupuju tek krajem aprila i u maju kad pojevtini. Veliku teškoću imaju sa tekstilom. Skoro su svi zaduženi. Deca podnose lošu hranu u kući, ali im teško pada kada su loše obučeni na ulici i u školi, pa vrše pritisak na roditelje. Izdaci za tekstil ograničavaju hranu, naročito skuplju. Jedan kvalifikovani radnik, ortoped, koji je pre rata imao platu 1.800 dinara, a sada 26.000, kaže da mu je problem kupiti košulju. Kad kupi najnužnije deci njemu ne ostane. Drugi mi kaže već četrnaestu godinu ima jedno odelo. Oblači ga nedeljom i praznikom kad izađe. Inače je u radnom odelu. U osnovnim školama su mi kazali da ima radničke dece koja prezime bez zimskog kaputića – pretrčavajući iz kuće u školu i natrag u odelu koje su imali leti, samo navuku džemper. Opadanje realne vrednosti dečijeg dodatka jako ih je pogodilo. Njihov kulturni život je tako skučen da se teško može reći da ga imaju.

⁵² Polutani su bili deagrariзовани poluradnici – poluseljacima koji su, uprkos zaposlenju u industrijskim postrojenjima, ostajali da žive na selu. Pored patrijarhalne vezanosti za zemlju, na njihov ostanak na selu uticali su nerazvijena gradska infrastruktura, pre svega stambena oskudica, relativno niske zarade, kao i mogućnost da posle radnog vremena obrađuju zemlju obezbeđujući sebi i svojoj porodici dodatni izvor prihoda (C. Kostić, *n. d.*, 230–233). O rasprostranjenosti privređivanja na dve ekonomije, koje je ponekad trajalo čitav radni vek, svedočila je i statistika. Prema podacima koje navodi Džoel Halpern, ovakvih radnika u Jugoslaviji je 1960. godine bilo čak 1.360.000. J. Halpern, *op. cit.*, 362–363.

⁵³ Iako je u slučajevima razvoda zakon uzimao žene i decu u zaštitu, obavezujući očeve da plaćaju alimentaciju, istraživanja Vere Gudac Dodić pokazuju da u ovim slučajevima „mnoge žene su bile izložene diskriminaciji“, a da ni pravosudni sistem nije pokazivao previše inicijative ni napora da razvedene muškarce prisili da ispunjavaju svoje finansijske obaveze (Vera Gudac-Dodić, „Divorce in Serbia“, *Tokovi istorije*, br. 1–2, (2008), 140–141, 147). Štaviše, vanbračne trudnoće su bile naročito rasprostranjene među fabričkim radnicama, pa je početkom sedamdesetih godina u Beogradu u pojedinim tekstilnim i prehrambenim fabrikama među zaposlenima bilo čak oko 30% samohranih majki. Вера Гудац-Додић, „Жена у социјализму: сфере приватности“, у: *Приватни живот код Срба у 20. веку*, уредник Милан Ристовић (Београд: Клио, 2007), 182.

Posećivao sam familije sa decom u osmogodišnjoj školi (uspostavljao sam vezu preko škola) i nigde nisam video da je žena zaposlena. One vode domaćinstvo. Ako hoće da rade, teško dobiju posao i veoma su slabo plaćene. Kažu mi da radnici velikih rentabilnih preduzeća nešto bolje žive.

Navodim nekoliko mišljenja koje sam čuo u kućama tih radnika:

Jeste da se mnogo gradi, naš položaj u preduzeću je bolji nego pre rata, iako nema onih prava i pravde o kojima se priča, bolje je u slučaju bolesti i nezaposlenosti, ali teško se živi. Ako treba pritegnuti kaiš, neka bude i tako, ali zašto ga mora samo radnik pritezati. Bolje je bilo vreme do 1950. godine kada smo primali bonove, pa smo imali meso, odeću i obuću kao i drugi ljudi.

Udarili u luksuz i revije mode, a mi nemamo ni ono najnužnije. Kad radnik, koji pošteno radi, bude mogao nabaviti najnužnije, neka prave revije mode.

Kad pre rata provirim na Terazije i vidim kako živi buržoazija i uporedim kako živim ja bilo mi je jasno – to je kapitalizam. Kad provirim na Terazije sada, a ono izgleda mi, još veća razlika, a socijalizam. Ko to meni može objasniti? Ja sam pošten radnik, znam svoj posao, komunista sam i za socijalizam sam, a mene pitaju moja deca: jeli ti to taj socijalizam i tvoj komunizam, kako živiš i ko si ti, bolje prolaze oni koji nisu radnici i koji ne rade kao ti. Ja im teško mogu da objasnim i izgleda mi da oni neće biti komunisti.

Prema jednim podacima koje sam dobio u troškovima industrijske proizvodnje lični neto dohodak radnika učestvuje sa 5–10%, a u zapadnoevropskim zemljama, gde je viši organski sastav kapitala i ima relativno manje radnika u proizvodnji, lični dohodak učestvuje sa 12–20 pa i više procenata. Učešće ličnih dohodaka u našem nacionalnom dohotku je u proseku 43%, a u industriji iznosi oko 25% što je veoma nisko.

Radnici u pogledu ličnog dohotka slabije prolaze od službenika i tehničkog osoblja. Pre rata mladi inženjer nije mogao imati veću platu od visokokvalifikovanog radnika. Danas ima. Službenik sa srednjom stručnom spremom bio je slabije plaćen od kvalifikovanog radnika, a danas je bolje plaćen. Ako uporedimo plate prosečnog stručno-tehničkog osoblja i službenika sa platom radnika u inostranstvu, videćemo da su naši radnici u nepovoljnijem položaju od našeg tehničkog osoblja i službenika. Naš odnos je odnos koji još postoji u nerazvijenim zemljama. Radnici osećaju da su u relativno lošijem položaju i protestuju. Ne radi se o visokoj zaradi dobrih stručnjaka i sposobnih službenika, već o globalu u kome dobri i sposobni stručnjaci i službenici loše prolaze.

Radnici vide veliki raspon između porasta društvene proizvodnje i bogatstva potrošne robe i onoga što oni mogu u svoj deo dobiti. To stvara nezadovoljstvo kod radnika koji znaju svoj posao i pošteno ga rade.

Veliki deo fonda dohotka radnika, 73% ličnog dohotka ide za socijalnu i zdravstvenu službu, za stambenu izgradnju i drugo, pored toga što preduzeća daju velika sredstva za opšti društveni standard. To međutim daleko manje koriste radnici nego službenici. Deo radnika ne može da koristi ni restorane preduzeća – za njihovu platu je skup.

Pored žalbi na plate najviše je žalbi radnika na stambeno pitanje i nepravilnosti pri raspodeli stanova. Stambeni uslovi su često neljudski. Mnogi stanuju u daščarama, podrumima i na tavanima. Neki radnici rade u preduzeću po 10 i 15 godina i ne dobiju stan. Oni koji su podstanari plaćaju velike kirije – za sobu 5–7.000 dinara mesečno. Nezadovoljni su što se grade veliki i luksuzni stanovi, što službenici lakše dobijaju stanove, što službenik plaća za trosobni stan toliko koliko on plaća za sobu kao podstanar. Naša urbanistička politika i skupa izgradnja stanova kod radnika, sa njihovim malim dohotkom, stvara besperspektivnost. Njihova improvizovana izgradnja stanova na periferiji naseља sprečava se jer kviri urbanističke planove i lepotu mesta.⁵⁴

Oni koji vrše ankete među radnicima primetili su da je pre 3–4 godine kod radnika dolazilo do izražaja više optimizma kako u pogledu opšteg napretka tako i u očekivanju brzog poboljšanja životnog standarda. Nadali su se da će ubrzo bolje živeti, da će moći rešiti stambeno pitanje, nabaviti najpotrebnije u kući, kupiti bicikl, pa i neki motorcikl. Sada još ima optimizma u pogledu opšteg razvoja, ali ga je nestalo u pogledu životnog standarda. Pojavljuje se nedostatak uverenosti da mogu svoj materijalni položaj popraviti povećanjem kvalifikacije i produktivnošću na svom radnom mestu, okreću se prema zaradi van preduzeća pa i prema prekvalifikaciji na nemanuelnog radnika. U njihovim odgovorima oseća se ironija i sarkazam.

Porast ličnih dohodaka radničke klase najviše je kontrolisan i podložan kritici. Pri ovoj kontroli posebno je pogođen radnik koji pošteno radi na svom radnom mestu. Bolje prolaze oni koji zabušavaju, gledaju na sporedne zarade i tzv. polutani. Tražimo da lični dohodak raste s produktivnošću rada. Pri tome se u prvom redu traži od radnika, na radnom mestu, da podižu produktivnost rada. Međutim, radnicima nije lako podizati produktivnost rada sa postojećim životnim standardom, nivoom pismenosti i kulture, stručnom spremom i položajem u preduzeću. Pa i pri tome nedovoljna produktivnost rada dolazi manjim delom od radnika na radnom mestu. Za savremenom mašinom, kad je normalno obezbeđen sirovinama i energijom, naš kvalifikovani radnik približava se ipak produk-

⁵⁴ Masovne migracije ka gradovima, niske kirije i nebriga o postojećem stambenom fondu, uticali su na produbljivanje stambene bede u gradovima. Krajem 1955. uveden je doprinos od 10% za stambenu izgradnju. Novac je služio za gradnju društvenih stanova koji su ustupani zaposlenima na trajno korišćenje, a mogli su se i nasleđivati. Simbolična stanarina koja je naplaćivana nije bila dovoljna ni za održavanje i amortizaciju stambenog fonda (Ivana Dobrivojević, *Selo i grad. Transformacija agrarnog društva Srbije 1945–1955* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2013), 407–409). Pri dodeli stanova na uštrb radnika favorizovani su viši društveni slojevi. Stanovništvo sa visokim, višim i srednjim stručnim obrazovanjem živelo je u centralnim gradskim opštinama, dok su radnici živeli uglavnom na periferiji (Sreten Vujović, *Ljudi i gradovi* (Budva–Beograd: Mediteran–Filozofski fakultet, 1990, 49–50, 52–53, 79–81, 83). Prema zvaničnim procenama, na jednu legalno podignutu prizemnu stambenu zgradu građena je jedna nelegalna (rušeno je oko 30% ovakvih zgrada). Anketa Stalne konferencije gradova je pokazala da preko 80% bespravnih graditelja ima 26–35 godina života, odnosno da se nalaze u dobu u kome se formira porodica i školuju deca, što, u prvom redu, zahteva stambeni smeštaj (AJ, CK SKJ, 507, IV, k. 3 / 6; Neka pitanja razvoja životnog standarda 1968).

tivnosti zapadnoevropskog radnika. Niska produktivnost rada dolazi u prvom redu od nestručnog rukovođenja, slabosti u organizaciji procesa proizvodnje, u nedovoljnom obezbeđenju i kvalitetu sirovina, nedostatku energije, od radnih uslova pa i odnosa u preduzeću, a zatim od nedovoljnog korišćenja kapaciteta i viška zaposlenog osoblja, od neekonomičnog osnivanja i izgrađivanja preduzeća. Ne postoje tako velike rezerve povećanja produktivnosti rada na radnom mestu koliko u organizaciji rada i poslovanja preduzeća, a posebno van preduzeća, u povećanju društvene produktivnosti rada. Za nisku produktivnost i nerentabilnost najmanje snose odgovornost radnici, pa ipak to najviše plaća radnik primajući 80% dohotka (Ima pri tome pojava da uprave, stručnjaci i službenici ne dobijaju 80% već celu platu). Kao pravilo oni koji snose najveću odgovornost za nizak dohodak i nerentabilnost preduzeća, posebno rukovodeći kadar iznad preduzeća, ne dobijaju 80% niti snose odgovornost pred društvom. Kad se likvidira nerentabilno preduzeće, najteže su pogođeni opet radnici.

Kod drugih društvenih slojeva manja je kontrola i u praksi manje se traži povećanje produktivnosti rada. Službenik dobije platu, pa i trinaestu platu, bez obzira kako radi. Lični dohodak u pojedinim višim ustanovama i rukovodstvima skoro je državna tajna.

Mi znamo u principu da od radničke klase ne smemo uzimati toliko da bi ona gubila interes da stvara sve više društvenog produkta, da sama učestvuje u podizanju produktivnosti rada. Međutim ne znamo konkretno gde je ta mera i izgleda da smo je u praksi prešli. Ne samo da prelazimo meru, već je loš i način na koji se prelazi.

Da bi se ograničili lični dohoci radnika često se izigrava raspodela prema radu. Startne osnove se uzimaju kao minimalne plate i ide se na norme. Vodi se uporna borba za visinu norme između normiraca i uprave preduzeća s jedne strane i radnika sa druge strane. Radnik je takvim sistemom plaćanja više naganjan nego stimuliran. On u stvari prima platu i guran je natrag u najamni odnos. A kad je stavljen u situaciju najamnog radnika, on se i ponaša kao najamni radnik.

Iznenaduje koliko radnici vode računa o korišćenju društvenih sredstava i s pravom zameraju za nedovoljno ekonomično i neracionalno korišćenje u oblasti privrede, za velike izdatke, za armiju službenika, koja je u proseku bolje plaćena od radničke klase. Relativno su veliki izdaci za školstvo, nauku i kulturu, izdavačku delatnost, štampu, film i RTV a oni nisu dovoljno okrenuti radničkoj klasi, ona malo može da ih koristi. Međutim, zahtevi radnika za organizovanjem njihovih škola i kurseva, čitaonica, domova, dečijih obdaništa, kulturnih organizacija i kulturnih priredbi ostaju nezadovoljeni. Postoji i veliki broj ljudi s parazitskim tendencijama, koji naše društvene fondove i budžet obilno koriste, dajući društvu malo, loše ili ništa. Dobija se impresija da se kod nas može stvarati materijalni i društveni položaj i bez napornog rada. To pada na pleća radničke klase, izaziva kod nje nezadovoljstvo i podriiva njen moral.

Radničko samoupravljanje

Mi dosta govorimo o radničkom samoupravljanju, njegovom uspehu i značaju. Ja bih ovde govorio o tome kako se ono veoma često, u većoj ili ma-

njoj meri izigrava, naročito u zaostalijim preduzećima. Postoje jake tendencije birokratizovanog rukovodećeg kadra u radnim organizacijama da samo formalno prihvataju samoupravljanje. Od samoupravljanja i demokratskih formi oni prave fasadu iza koje samoupravljanje u velikoj meri svode na formalnost i fikciju.⁵⁵ Radnik nekad ne zna ko zapravo upravlja u radnoj organizaciji. Često upravlja direktor sa grupom užih saradnika (stručni kolegij) proširujući bazu ovog upravljanja uključivanjem u njega predsednika radničkog saveta, predsednika upravnog odbora, sekretara komiteta SKJ i dr. Ovaj forum rešava sva pitanja i donosi odluke, a sednice radničkog saveta, sastanke kolektiva, nastoji da svede na formalnost ili ih pretvara u instrument svoje politike. Na radničkom savetu uglavnom govori direktor, rukovodioci stručnih službi i službenici. Prema jednoj statistici 35% od onih koji istupaju na radnim savetima su razni rukovodioci službi koji nisu članovi radničkog saveta.

Ovakav rad prati nedovoljna informisanost radničkog saveta i kolektiva o stanju radne organizacije, o problemima i radu uprave ili tendenciozno informisanje i takva obrazloženja kojima se opravdavaju unapred donesene odluke. Pored toga istupa se u ime viših foruma, rukovodstva, principa i zakonskih propisa, postavljaju se kratki rokovi i traži hitno donošenje rešenja. Ako se k tome doda i usko stručno, tehnokratsko i ekonomističko tretiranje problema, jezik, stil i metod rada koji su tuđi radniku, zanemarivanje problema radnog čoveka i njegovog mišljenja, onda to sve odbija radnika od učestvovanja u upravljanju i onemogućuje njegovo aktivno učešće.

Ovakve ilegalne forume, koji upravljaju u ime radničkog saveta, tolerišu pa i sankcionišu u opštini i na višim instancama jer su to „njihovi ljudi“, preko njih lakše rešavaju probleme i sprovode svoju politiku, nego demokratskim putem preko radničkog samoupravljanja.

Sličnim načinima se svode na formalnost i ekonomske jedinice. Njima se ne daje pravo da upravljaju, da vrše raspodelu, a primitivna knjigovodstva i loša administracija ne stvaraju im uslove ni da postoje. Radnički saveti sledeći ovakve rukovodeće forme istupaju prema ekonomskoj jedinici s centralističkim tendencijama.

⁵⁵ Osnovnim zakonom o upravljanju preduzećima, donetim 1950. godine, propisano je da umesto starih „administrativno-operativnih rukovodioca“ svim privrednim subjektima „kao opštenarodnom imovinom u ime društvene zajednice upravljaju radni kolektivi u okviru državnog privrednog plana“ (Основни закон о управљању државним привредним предузећима и вишим привредним удружењима од стране радних колектива, *Службени лист ФНРЈ*, 5. јул 1950). Time je rukovođenje preduzećima formalno prešlo u ruke radničkih saveta i upravnih odbora. Radnički saveti, birani na godinu dana, ovim zakonom su dobili pravo da biraju, smenjuju i razrešavaju članove upravnog odbora, odobravaju osnovne planove i završni račun preduzeća i donose zaključke o upravljanju preduzećem i ostvarivanju privrednog plana. Međutim, pokazalo se da radnički saveti nisu bili potpuno samostalni, budući da je mešanje partijskog rukovodstva u rad radničkih saveta i polovinom 50-ih godina opravdavano višim interesima (Arhiv Srbije (AS), fond CK SKS, 2-4, II plenum CK SK Srbije održan 9. novembra 1955). Štaviše, u praksi je bilo gotovo nemoguće da mladi radnici budu izabrani u radnički savet. AJ, 141-60, Zajednički plenum Centralnog veća SSSJ i CK NOJ održan 21. i 22. novembra 1960.

Iza fasade radničkog samoupravljanja može se naći celi sistem ograničavanja i potkradanja demokratskih prava radnog čoveka, posebno radničke klase. Za ovakav rad postoje i razna formalna opravdanja – potrebe razvoja preduzeća, ekonomičnost, potreba ekonomskog delovanja i sl., a posebno i tim da radnici ne pokazuju dovoljno interesovanja i aktivnosti u organima samoupravljanja. Svakako da ima i toga. Radnici sa niskim nivoom životnog standarda, pri ovakvom odnosu i načinu rada niti mogu pokazivati veliku aktivnost niti imaju interesa za ovakav način samoupravljanja.

Ovakvo izigravanje samoupravljanja nekad se sprovodi i pod pritiskom spolja. Rukovodstvo u opštini i rukovodstvo sa viših instanci traže od privrednih organizacija da budu rentabilne, da stvaraju akumulaciju, izvršavaju opšte obaveze i obaveze prema opštini. Traže da se ne povećava fond ličnog dohotka na račun drugih fondova, zatim da se iz fondova preduzeća finansiraju razni poslovi opštine. U mnogim preduzećima, naročito kada se radi o maloakumulativnim i slabo rentabilnim, ostvarenje ovih zadataka nije lako. To ostvarivati preko organa samoupravljanja izgleda dug i nesiguran put, pa se radije ide prečicom. Nekada se sprovode zajedno sa upravom preduzeća razni spekulativni poslovi, a to ne sme doći na radnički savet, da ne izađe na javnost.

U ovom slučaju to treba da sprovodi i ostvaruje direktor sa upravnim aparatom nekada uz pomoć sekretara komiteta SK. Takav put određuje i metod rada. Direktor se u takvoj situaciji ne oslanja na samoupravljanje i na principe raspodele dohotka prema radu, već u prvom redu na svoj prilično veliki upravni i tehnički aparat. I u manjim preduzećima, može se naći pored generalnog direktora još i direktor preduzeća, direktor za opšte poslove, direktor za finansije, komercijalni direktor, tehnički direktor pa i „direktor“ menze. Zatim sledi sloj šefova i šefića i njima podređenih službenika. Najzad dolazi veliki broj normiraca, kontrolora, majstora, nadmajstora, brigadira ili skupinovođa, poslovoda, smenovođa i dr. koji su tu da „isteruju znoj“ kako kažu naši radnici. Koliki je broj ovog osoblja koje ne učestvuje neposredno u proizvodnji, ne vidi se iz statistika, jer su svi evidentirani kao radnici. Iz žalbi radnika se vidi da je taj broj jako porastao i da to osoblje, naročito normirci, kontrolori i poslovode nekad i grubo postupaju sa radnicima. I moderna preduzeća imaju mnogobrojan stručni kadar van neposredne proizvodnje koji vrši ekonomsku analizu, planiraju, usavršavaju tehniku i organizaciju proizvodnje itd. Međutim, u ovom slučaju to su velikim delom upravni službenici i naganjači. Njihov način upravljanja je bliži zaostalom državnom kapitalizmu nego socijalizmu.

Ovaj veliki aparat u takvim preduzećima obezbeđuje upravljanje proizvodnjom izigravajući samoupravljanje, guta veliki deo fonda ličnog dohotka i drži nisko nivo dohodaka radnika.

Odnosi u preduzeću

U preduzećima treba da postoji jedinstvo kolektiva koji upravlja i vrši raspodelu prema radu. Međutim, u preduzećima, naročito onim zaostalijim i gde je ograničeno samoupravljanje dolazi do izražaja velika podvojenost i zaoštre-

nost odnosa. S jedne strane su radnici koji učestvuju neposredno u proizvodnji, a sa druge strane uprava sa službenicima i poslovođama.

Razloga za to ima mnogo. Pre svega to su diskriminacije koje izazivaju radnike. Ne samo da je rukovodeći sloj, koji slabo rukovodi, plaćen 60–80.000 dinara pa i više, već su veoma često srednji i niži službenici u odnosu na radnike znatno bolje plaćeni. U raspodeli ličnog dohotka dolazi jako do izražaja podcenjivanje manuelnog rada. Radnik koji je svršio 8-godišnju školu i 3 godine industrijske škole ima dohodak od 16–17.000, a službenik koji ima 8-godišnju školu i kurs 6–7 meseci dobija 18–19 hiljada. Veliki broj službenika u preduzeću sa relativno većim dohotkom proguta i veliki deo fonda ličnih dohodaka, što stvara nezadovoljstvo kod radnika. Dok se radnicima određuje dohodak prema radu, po normi, službenici zajedno sa poslovođama dobijaju fiksnu platu. Od radnika se traži radna disciplina, a službenik može zakasnuti na posao, napuštati radno mesto da svršava svoje lične poslove, može u radno vreme da pije kafe i šeta po preduzeću. Službenik se lakše uposli i teže otpušta, a kod radnika je obrnuto. Odnos rukovodećeg kadra prema radnicima nekad je grub, ali nije takav i prema službenicima. Kad radnik izazove štetu odgovara za to i mora je nadoknaditi, a službenik ne, naročito ako je rukovodilac, iako su njihove štete daleko veće. Disciplinski sud strožiji je prema radnicima. Radnika ponižavaju pretresajući ga na ulazu (negde to rade javno na kapiji), a službenika ne pretresaju itd. Službenici su nosioci familijarnosti, protekcije, veza, zloupotreba položaja, pa i korupcije, što isto izaziva radnike.

Postoji uopšte prilična podvojenost radnika i službenika u životu – ne posećuju se, nemaju ličnih veza, ne sede zajedno u javnim lokalima, ne letuju zajedno itd. Ako službeničko dete nema uspeha u školi i mora učiti zanat to se smatra nesrećom u familiji. Ta pojava naročito dolazi do izražaja u manje razvijenoj sredini.

S druge strane postoji tendencija radnika da beže iz radničke klase. Nastoje da se kursevima i školovanjem prekvalifikuju. Mnogi visokokvalifikovani radnici rade kao službenici. Spremni su čak da prime i nešto niže dohotke. Kao razlog navode: stabilnost službe i mogućnost napredovanja, stabilni prihodi, bolji društveni položaj, mogućnost honorarnog rada. Ukoliko ne mogu sami da pobegnu iz radničke klase žele da to omoguće deci. U jednoj anketi, koju je među radnicima provodio Institut društvenih nauka, 85% radnika je izjavilo da žele da im deca budu službenici, a samo 5,2% da budu radnici. Tu želju teško mogu ostvariti. Od 45.713 studenata upisanih u 1962/63. na univerzitet, visoke i više škole 4.694 potiče iz familije zaposlenih u industriji i rudarstvu. (Rukovodeće osoblje, službenici i radnici ovde su iskazani zajedno). Procenjuje se da tu nema ni 400 radnika, ali je zato upisano 7.483 studenta iz seljačkih familija.

To stvara podvojenost u preduzeću „mi“ i „oni“ u kojoj nekad dolazi do izražaja nepoverenje, pa i mržnja. To se naročito ispoljava pri raspodeli ličnog dohotka. „Mi svojim radom stvaramo dohodak, a oni ga žderu. Kako ih nije stid proći pored radnika“. „Podavićemo ih“. (Iz pisama radnika).

Radnici veoma cene rukovodeći i stručni kadar koji zna svoj posao, koji pomaže u proizvodnji, naročito kad pokazuju prema njima ljudski odnos. Ne ljute se na njihove velike plate, već plate onih koji lošim i nestručnim radom stvaraju gubitke u preduzeću i izazivaju ih svojim odnosom.

U jednoj anketi koju je sproveo Radnički univerzitet „Đuro Salaj“ na pitanje kakav bi trebao po njihovom mišljenju da bude dobar rukovodilac, radnici su posebno istakli: da zna dobro organizovati posao; dobar odnos prema radnicima, da se savetuje sa njima, uzima u obzir njihova mišljenja i predloge; da ne voli ogovaranje i tužakanje; da pohvali dobar rad. U isto vreme su konstatovali da je veliki deo rukovodioca daleko od tih osobina. U jednoj anketi šta radnika vezuje za rad, radnici su istakli sledeće: poznavanje cilja rada, dobri i pravični odnosi od strane pretpostavljenih, ukazano poverenje i pažnja. Gledanja radnika na odnose u preduzeću su veoma ljudski i socijalistički, međutim postupci mnogih rukovodilaca nisu takvi. I u drugim anketama do izražaja dolaze mišljenja radnih ljudi da je za rukovodioca osnovno rad, znanje posla, moral i ljudski odnos.

Postoji tendencija i za uravnilovkom. Njeni nosioci mogu biti i jesu zastaliji radnici, naročito tzv. polutani. Ali to nije sva istina. Raspodela prema radu najbliža je shvatanju i interesu radničke klase. Ali niski dohodak radnika u celini, koji nekad dovodi u pitanje i egzistenciju a i postojeće nezaslužene i neopravdane razlike u dohotku, pothranjuju tendenciju uravnilovke. Uravnilovka je i izraz solidarnosti onih koji se bore za opstanak i protiv onih koji imaju nezasluženi viši životni standard. Da radnik može kupiti bicikl i radio aparat ne bi mu mnogo smetao auto i televizor rukovodećeg kadra. Ova situacija stvara solidarnost između radnika i „polutana“, iako oni imaju različite interese.

Rukovodeći kadar u preduzeću, a i van preduzeća, mnogo ističe seljačko poreklo i „polutanstvo“ naše radničke klase koja se po našem mišljenju samo iz tih razloga teško uključuje u naš sistem. Svakako toga ima mnogo. Međutim, oni ne vide loše postupke i nepravilne odnose kojim se iskrivljuje socijalistički sistem i ometa radnička klasa da se u njega uključuje. Što se tiče seljačkog porekla, službenici i rukovodeći kadar su isto tako dobrim delom seljačkog porekla – to pokazuju i statistika i nedostatak smisla za organizaciju rada, nedostatak radne discipline, sklonost formalizmu i birokratizmu.

Niskim dohotkom i slabim odnosima u preduzeću ne pomaže se da polutan postane radnik. Naprotiv, on se zadržava kao polutan. Sa platom do 15.000 dinara on ne može da živi i potrebna mu je zemlja. Slabi odnosi u preduzeću ga ne privlače da se uključi u kolektiv. Ako se preseli, stan ne može dobiti. Ako proda zemlju i kuću i hoće da gradi kuću u gradu naiđe na problem izgradnje kuće – urbanisti mu ne daju plac, gone ga van naselja i još mu opština naplati komunalnu taksu 50–90.000 dinara i tamo gde gradi nema niti planiraju kanalizaciju, vodovod, električni vod i pristupni put.

Prema našim principima i našem sistemu kolektiv privredne organizacije predstavlja, kao što smo rekli, jedinstven kolektiv ravnopravnih ljudi koji na demokratski način ostvaruje samoupravljanje i vrši raspodelu prema radu. Iz

toga je izveden zaključak da ne postoji radnik i radnička klasa kao posebni društveni sloj, jer su i drugi radnici. Treba mnogo učiniti da ta ideja postane stvarnost, a dok toga nema i ukoliko toga nema bilo bi potrebno videti stvarnost i raditi kako ta stvarnost zahteva, da ideja bude ostvarena. Službenici i rukovodeći kadar su isto za socijalizam, ali oni kao društvena grupa imaju i svoje posebne interese, a često dolaze i u sukob sa radničkom klasom. Postoji i radnička klasa sa svojim interesima i pravima, sa svojim konkretnim položajem i teškim problemima koje sa njom zajedno treba da rešavamo. Ako to ne vidimo, izgleda mi, mogli bi nam spontanijama pokazati da postoji i ona i njeni problemi i neka njena neostvarena prava.

* * *

Govoreći o situaciji i društvenom položaju radničke klase izneo sam neke negativne tendencije koje u privrednim organizacijama dolaze do izražaja u raznom stepenu. Teško je bez temeljitog istraživačkog rada ustanoviti gde sve i u kom stepenu se ona javlja. Sigurno je, ove tendencije posebno dolaze do izražaja u zaostalijim oblastima i malo akumulativnim preduzećima, gde kolektiv ne može vlastitim snagama da rešava svoje ekonomske probleme i da učvrsti svoju samostalnost, naročito u preduzećima gde se nije razvilo ili gde je ograničavano radničko samoupravljanje.

Ova tendencija izražava se u zanemarivanju materijalne situacije, demokratskih prava i društvene uloge radničke klase koja je, kao što znamo, osnovni faktor socijalističkog razvitka, socijalističkih odnosa i jedinstva zemlje.

Izneću svoje mišljenje koje sam stekao prateći ove pojave. Izgleda mi, da ove tendencije, koje danas dolaze do izražaja u preduzećima, nisu izolirane u našem društvu. To su opšte tendencije koje se vide u preduzeću jer tu dolaze u sukob s radničkom klasom, s njenim interesima i pravima. U preduzeću se ispoljavaju kao sukob između uprave i službenika s jedne strane i radnika s druge strane, a neposredni povod je najčešće raspodela fonda ličnog dohotka i odnosi u preduzeću.

Ovde, izgleda mi, dolazi do izražaja tendencija jedne društvene grupe ili jednog društvenog sloja čije jezgro čini rukovodeći kadar. Oni su za socijalizam, ali socijalizam gledaju s pozicija ekonomističkih, tehokratskih i pravnih, s pozicija opšte izgradnje i međunarodne afirmacije gubeći iz vida interese i demokratska prava radnog čoveka, posebno radničke klase. Zato je njihovo prihvatanje samoupravljanja i socijalističke države u velikoj meri formalno. Oni držeći razne upravne, predstavničke i društveno-političke funkcije, na svoj, nedemokratski način sprovode našu privrednu i državnu politiku deformišući je. To je, izgleda, novi oblik birokratizma kojim jedna društvena grupa ili sloj hoće da u uslovima sistema samoupravljanja obezbeđuje svoje interese i svoje društvene pozicije, da nameće svoja shvatanja socijalizma i svoj način rada.

To nije kruti centralistički i dogmatski birokratizam. Ova vrsta birokratije nije instrument višeg rukovodstva iako nekad, kada joj treba, tako i istupa.

Ona koristi samoupravu i samostalnost institucija, društveno-političke organizacije i preduzeća da izgradi svoje pozicije i svoju samostalnost.

U preduzeću nastupa sa pozicija interesa preduzeća i njegovog razvitka, govore s pozicija nauke (iako često u tim oblastima ne pokazuju visok nivo). Ona je na svoj način kreativna i na svoj način ostvaruje naše privredne zadatke, ističući pri tome svoju ulogu i podcenjujući ulogu radnika, podvlačeći njihovu zaostalost, „polutanstvo“, nedovoljan interes za samoupravljanje i opšte poslove isl. Usvajajući uopšte naše socijalističke principe oni znaju da koriste koncepcije i sa Zapada i sa Istoka, prema tome kako im to odgovara. Znaju i da od stručnjaka i službenika stvore svoj aparat i da ih svojom politikom dovode u sukob sa radnicima. Uključujući u svoj krug i predsednika radničkog saveta i predsednika upravnog odbora, sekretara komiteta i predsednika sindikalne podružnice, ukoliko je aktivan, i usmeravaju ih na ekonomske i tehničke probleme, razvoj i izgradnju preduzeća, politiku preduzeća prema komuni i sl. Postoje pojave da i korumpiraju ove drugove dajući im bolje radno mesto, bolju platu, pa nekad im reše i stambeno pitanje.

Ovaj birokratizovani rukovodeći sloj ima dobre veze ne samo s odgovarajućim ljudima po horizontalnoj i vertikalnoj liniji, već i sa predstavničkim organima i partijskim forumima SK. Oni nastupaju kao izvršioc i njihove politike, imaju često dobre lične veze, prave uzajamne usluge, nekad su umešani u poslove koji nemaju jaku zakonsku i moralno-političku osnovu. Nastupaju pod lokalnom i nacionalnom zastavom. I kao svaka birokratija teži za monopolom u oblasti svog delovanja. Njima izgledaju sitni i beznačajni interesi i demokratska prava radnika i uopšte radnih ljudi, njihov materijalni i društveno-politički položaj i problemi, njihova iskustva i mišljenja. To su naši ljudi, naše socijalističke zajednice koji samo pokazuju birokratske deformacije. Njihove deformacije dolaze više do izražaja tamo gde su slabi predstavnički organi samoupravljanja, gde SK, sindikat i socijalistički savez ne vrše svoju društvenu ulogu, a s druge strane ove institucije i organe svode na formalnost ili ih koriste da bi ojačali svoje pozicije. Ovo svođenje na formalnost samoupravljanja, SK, socijalističkog saveza, sindikata ili njihovo korišćenje za njihovu politiku, (to ide jedno s drugim) imam utisak, zauzelo je kod nas dosta velike razmere. Kad do toga dolazi u preduzeću, onda je pogođena radnička klasa.

U tim uslovima radnički savet, osnovna organizacija SK, sindikalna podružnica, organizacija Socijalističkog saveza nisu okrenute radnicima i njihovim problemima i zato u velikoj meri formalno postoje. Radnici ne mogu slobodno da iznose svoje mišljenje, kritikuju nepravilnosti, postavljaju i rešavaju svoja pitanja. Tada ne samo što su ograničavani interesi i prava radničke klase već postaju neefikasni i mehanizmi koji treba da joj služe. Radnička klasa će tada ostati izolirana u svom preduzeću. A kako nema ni direktni pristup štampi, ne postoje radnički dopisnici, u toj situaciji ostaju joj žalbe i anonimna pisma rukovodstvu i spontane akcije u preduzećima.

Ova birokratska deformacija shvatanja socijalizma čija je posebna karakteristika formalizam, izgleda mi, da je jako prodrla u SK. Iako interes i demokrat-

ska prava radnog čoveka, vodeću ulogu radničke klase i socijalističku demokratiju uzimamo kao polazno i osnovno, u društveno-političkom životu često se prema tome odnosimo kao birokratija prema samoupravljanju. Ne izgrađujemo mišljenje i politiku zajedno sa radnim ljudima, već to radimo u ime njih, ne pomažemo dovoljno da ostvaruju samoupravljanje i svoja prava već sami upravljamo. 36% radnika u SK, 17% u opštinskim i 12% u sreskim komitetima ne pokazuje stvarnu ulogu i uticaj radničke klase u Partiji, jer je njihova uloga velikim delom svedena na formalnost. Naši rukovodeći politički kadrovi često posmatraju društvene probleme više ekonomistički, tehnokratski i pravno nego politički, preuzimajući na sebe društvenu odgovornost ekonomista, tehničara i pravnika. Naš formalistički način rada u SKJ, odnosi, metod pa i jezik i stil vrlo slabo privlače i uključuju radničku klasu. Nije slučajno što u vreme socijalističke izgradnje i radničkog samoupravljanja tako sporo niču rukovodeći kadrovi iz radničke klase, što u SK nedovoljno dolaze do izražaja osobine radničke klase, pa su čak i rukovodeći kadrovi, koji su iz nje izrasli, velikim delom od nje odvojeni.

Izgleda mi da položaj radničke klase i tendencije birokratskih deformacija u preduzeću nisu karakteristični samo za preduzeća, već za celo društvo. Isto tako mi izgleda da za ograničavanje ovih negativnih tendencija u društvu i SKJ nije potrebno ništa menjati ni u principima ni u društvenom sistemu, već ih dosledno sprovoditi u život, znajući malo bolje društveni život i vezujući se bolje za radne ljude, posebno radničku klasu. Svakako tu je od bitnog značaja da radničko samoupravljanje bude radničko samoupravljanje, da SKJ, SSRN i sindikat imaju u društvu onu ulogu koju im je društvo poverilo. To svakako traži sistematski dug i naporan rad koji ne mogu zameniti propaganda, kampanje i reorganizacije.

Zašao sam u jednu veoma složenu oblast jer ovo pitanje uzimam manje kao formulisanje stavova a više kao razgovor. Iznosim, vama rukovodiocima, mišljenje koje nije samo moje, već mišljenje mnogih komunista, koje i sam u kuloarima naših političkih foruma iznašam.

Beograd, 19. februar 1964.

Vlajko Begović

Dostavljeno:

Drugu Titu

Drugu Marku

Drugu Tempu

REFERENCE

- Bilandžić, Dušan. *Historija SFRJ. Glavni procesi 1918–1985*. Zagreb: Školska knjiga Zagreb, 1985.
- Bradić, Dragoslav. „Struktura radništva u FNRJ“. *Socijalna politika*, br. 11, (1952), 433–444.
- Broz, Josip Tito. „Privredi se mora ostaviti više sredstava. Govor na V kongresu Saveza sindikata Jugoslavije“. U: *Govori i članci*, t. XIX, 59–64. Zagreb: Naprijed, 1967.
- Čalić, Mari Žanin. *Istorija Jugoslavije u 20. veku*. Beograd: Clio, 2013.
- Dobrivojević, Ivana. „Harbingers of Crisis“. *Istorija 20. veka*, br. 1, (2019), 161–174.
- Dobrivojević, Ivana. „Od krize do krize. Životni standard u Jugoslaviji 1955–1965“. *Prispevki za novejšo zgodovino*, br. 1, (2016), 145–160.
- Dobrivojević, Ivana. *Selo i grad. Transformacija agrarnog društva Srbije 1945–1955*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2013.
- Gudac-Dodić, Vera. „Žena u socijalizmu: sfere privatnosti“. U: *Privatnost kod Srba u dvadesetom veku*. Urednik Milan Ristović, 165–204. Beograd: Clio, 2007.
- Gudac-Dodić, Vera. „Divorce in Serbia“. *Tokovi istorije*, br. 1–2, (2008), 137–147.
- Halpern, Joel. „Farming as a Way of Life. Yugoslav Peasant Attitudes“. In: *Soviet and East European Agriculture*. Urednik Jerry F. Karcz, 356–381. Berkeley: University of California Press, 1967.
- Kostić, Cvetko. *Seljaci industrijski radnici*. Beograd: Rad, 1955.
- Marsenić, Dragutin. *Ekonomika Jugoslavije*. Beograd: Ekonomika, 1990.
- Selinić, Slobodan. „Pogledi Josipa Broza na neke probleme jugoslovenskog društva šezdesetih godina 20. veka“. U: *Tito – viđenja i tumačenja*. Urednik Olga Manojlović Pintar, 329–346. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011.
- Vujačić, Ilija. „Politička nauka u traganju za sopstvenim identitetom“. U: *Politika: nauka i profesija*. Urednici Milan Podunavac i Žarko Paunović, 45–59. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, 2013.
- Vujović, Sreten. *Ljudi i gradovi*. Budva–Beograd: Mediteran–Filozofski fakultet, 1990.
- Vukmanović Tempo, Svetozar. *Revolucija koja teče*, tom IV. Zagreb: Globus, 1982.

IVANA DOBRIVOJEVIĆ TOMIĆ, PhD, Senior Research Associate
Institute for Contemporary History
Belgrade, Republic of Serbia
ivanadobribojevic@hotmail.com

CONTRIBUTION TO THE RESEARCH OF STANDARD OF LIVING
AND SOCIAL POSITION OF WORKERS ON THE EVE
OF THE ECONOMIC REFORM IN 1965

Summary

The 1961 economic reform paved the way for a more rapid social stratification. Society was becoming more and more consumer oriented, shops were full of goods but the poorest social strata spent most of their income on food and housing. The economic liberalization marked the end of the egalitarian wage-levelling, but also the beginning of growing social divisions between workers and administrators, even if they formally had the same level of education. Very low salaries of 50% of all employed workers, a housing-allocation policy, low child subventions, and the social marginalization of industrial workers were among the main motives that encouraged dissatisfied citizens to write to Tito and ask: “Is it still possible to live under these conditions?” and “why is such a policy being implemented in a socialist country?”. Dissatisfaction with the standard of living spread across all pores of society and the communists were told that they were “incompetent” to resolve the accumulated social problems. In such an atmosphere, worker strikes became a means for improving the financial position and working conditions. The results of the economic reform (1965) were modest. Social stratification continued and the economy entered into a phase of stagnation. Agricultural production was declining, and industrial growth was insufficient to prevent Yugoslavia from lagging behind the Western European economies. Unemployment was rising and structural problems were becoming more and more visible. In 1970, in order to maintain the standard of living, the authorities once again froze prices. Despite the efforts made to stabilize the economy, the economic and political crisis became even more manifest.

KEYWORDS: Yugoslavia, Workers, Standard of Living, Social Position, Self-Management